

MOBILITAT I COMUNITATS EN CONTACTE A L'ANTIGA EMPÚRIES

MARTA SANTOS RETOLAZA I JOAQUIM TREMOLEDA I TRILLA
 Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Empúries constitueix un jaciment singular en tants d'aspectes que ofereix un excel·lent exemple per analitzar, a partir de la documentació arqueològica, les manifestacions en aquest extrem nord-oriental de la península Ibèrica dels fenòmens de mobilitat i connectivitat, així com de les zones de contacte i els processos de transformació de cultures que caracteritzen el Mediterrani antic. Des dels seus orígens, la naturalesa de l'enclavament grec d'Empòrion va estar íntimament vinculada a l'activitat comercial i d'intercanvi, i el mateix topònim que la ciutat va mantenir al llarg dels segles ho fa especialment explícit. La seva funció com a port d'escala i de comerç va determinar-ne també, en gran mesura, l'evolució històrica posterior. I precisament, com és ben sabut, el comerç i la navegació tenen un paper fonamental, no només en el transport i en l'intercanvi de béns i productes, sinó també en la mobilitat de gents, de manera individual o col·lectiva, i, a través d'aquesta, en les modalitats diversificades de contacte cultural que s'originen i que determinen la transferència de coneixements, tecnologies, idees, tradicions, creences o pràctiques culturals.

UN EMPORION GREC A L'OCCIDENT DEL MEDITERRANI

La decisió, impulsada possiblement des de la colònia focea de Massàlia, de crear un enclavament estable de mercaders a l'extrem meridional del golf de Roses per reforçar les rutes de comerç marítim i l'intercanvi amb les comunitats locals que poblaven aquell territori, ha de contextualitzar-se, en una visió més àmplia, en la realitat i naturalesa dels *emporion* en el Mediterrani arcaic, que ha estat extensament analitzat.¹ Aquest tipus d'establiment va tenir precisament un protagonisme especial en els fenòmens de mobilitat i interconnectivitat,

més enllà de l'àmbit colonial pròpiament grec. A banda del seu paper clau en la definició de les xarxes de comerç marítim, els *emporion* van esdevenir alhora llocs de trobada i de contacte de cultures, que sovint varen determinar, en els assentaments que en resultaren, una identitat ètnica, social i cultural de naturalesa relativament complexa i heterogènia.

L'enclavament foceu d'Empòrion, tot i la singularitat que es deriva del context geogràfic i cultural en què s'emmarca, ofereix un magnífic testimoni d'aquest tipus d'establiment i de la seva evolució en el temps, el qual podem analitzar sobretot a partir dels resultats de la recerca arqueològica, ateses les mancances de les dades d'altres fonts històriques. Deixant de banda els simples esments al nom de la ciutat i al seu origen foceu-massaliota que s'inclouen en antics periples o descripcions del litoral —atribuïts sense fonament a Escílax de Carianda (*Periplus*, 2) i Escimne de Quios (*Periègesis*, 196-204)—, només en el relat més recent del geògraf Estrabó podem trobar una descripció quelcom més detallada de la topografia de l'assentament grec, recollida sens dubte de testimonis precedents:²

[...] Empòrion, fundació dels massalotes que dista uns 40 estadis del mont Pirineu i de la frontera que separa la Ibèria de la Cèltica. Aquesta ciutat també és molt pròspera des de qualsevol punt que es miri i posseeix un bon port. [...] Abans els emporitans habitaven una petita illa situada davant de la costa, que avui porta el nom de Ciutat Vella, però actualment viuen sobre terra ferma.³

Per entendre la situació dels dos nuclis de l'Empòrion grega a què es refereix aquest text —la Ciutat Vella o *Palaià Polis* en el petit promontori litoral on avui se situa el poble de Sant Martí d'Empúries, i el nucli urbà desenvolupat posteriorment en el litoral, batejat com la *Neàpolis* per la investigació moderna (figura 1)— resulta necessari fer, ni que sigui breument, una referència a les característiques particulars d'aquest paisatge durant l'antiguitat. Els resultats de les recerques basades en dades geològiques i paleoam-

1. Alain BRESSON i Pierre ROUILLARD (dirs.), *L'emporion*, París, De Boccard, 1993; Mogens Herman HANSEN, «Emporion. A Study of the Use and Meaning of the Term in Archaic and Classical Periods», a Gocha R. TSETSKHLADZE (ed.), *Greek colonisation, an account of Greek colonies and other settlements overseas*, vol. 1, Leiden i Boston, Brill, 2006, p. 2-39; Denise DEMETRIOU, *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean. The Archaic and Classical Greek Multiethnic Emporia*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012; Eric GAILLEDRAT, Michael DIETLER i Rosa PLANA-MALLART (eds.), *The Emporion in the Ancient Western Mediterranean. Trade and Colonial Encounters from the Archaic to the Hellenistic Period*, Montpellier, Presses Universitaires de la Méditerranée, 2018.

2. Martín ALMAGRO BASCH, «Las fuentes escritas referentes a Ampurias», *Ampurias: revista de arqueología, prehistoria y etnografía* (Barcelona), vol. 12 (1950), p. 174-217; Julio MANGAS MANJARRÉS i Domingo PLÁCIDO SUÁREZ, «Estrabón», a Julio MANGAS MANJARRÉS i Domingo PLÁCIDO SUÁREZ (eds.), *Testimonia Hispaniae Antiqua*, vol. 2B: *La Península Ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*, Madrid, Fundación de Estudios Romanos, 1999, p. 668.

3. ESTRABÓ, *Geographiká*, 3, 4, 8.



FIGURA 1. Vista aèria, des del nord, dels dos nuclis de l'antiga Empòrion grega: en primer pla, el poble de Sant Martí d'Empúries sobre el promontori on es va situar el primer establiment, la *Palaià Polis*; a l'altra banda de la fondalada del port natural, que avui forma part de la costa, les restes del principal sector urbà, la *Neàpolis* (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: S. Font).

bientals, que encara avui estan en curs,⁴ demostren la profunda transformació que ha experimentat aquest paisatge al llarg del temps, des de l'etapa neolítica fins a l'actualitat. El petit promontori ocupat per la *Palaià Polis*, que Estrabó descriu com un illot, devia tenir efectivament aquesta aparença en el moment de la instal·lació grega, tot i la seva situació propera i la seva relació geològica amb la costa. Això s'explica per la seva ubicació entre una petita badia natural, al sud —desapareguda més tard per l'acumulació de sediments sorrenca que ja des del final de l'antiguitat va modificar la línia de costa—,⁵ i un extens estuari, al nord, en el qual aleshores conflüen les aigües de l'antic curs inferior del riu Ter juntament amb les del riu Fluvià. Al costat d'aquest entorn fluvial, que afavoria també la formació de zones de llacunes i maresma, s'aixecaven les diferents elevacions, en general de relleu suau, que conformaven les darreres prolongacions del massís

4. Michael BLECH i Dirce MARZOLI, «Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán de Madrid», *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana* (Barcelona), vol. 54 (2005), p. 45-58; Dirce MARZOLI, *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn der Romanisierung*, Magúncia, Philipp von Zabern, 2005; Jordi MONTANER i ROVIRAS *et al.*, «El paleopaisatge fluvio-estuari d'Empúries», *Estudis del Baix Empordà* (Sant Feliu de Guíxols), vol. 33 (2014), p. 11-53; Pere CASTANYER MASOLIVER *et al.*, «Evolución del paisaje y del poblamiento del territorio de Emporion-Emporiae entre el Bronce Final y la Antigüedad Tardía», *Madridrer Mitteilungen* (Madrid), vol. 57 (2016), p. 306-361.

5. Fernando RAMBAUD PÉREZ, «Reconstrucción de la línea de costa en el territorio de Ampurias», *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana* (Barcelona), vol. 54 (2005), p. 59-70; F. Xavier NIETO PRIETO *et al.*, «La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos», *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana* (Barcelona), vol. 54 (2005), p. 71-100.

calcarí del Montgrí i que serviren per assentar-hi els nuclis de poblament que es varen succeir o varen coexistir al llarg del temps.

El poblament preexistent i els orígens de l'emporion focu

En aquest paisatge, la posició privilegiada del promontori de Sant Martí n'explica també l'ocupació des d'una etapa força antiga, incentivada per l'aprofitament dels recursos i les possibilitats portuàries de l'entorn litoral proper. Els resultats de les excavacions arqueològiques dutes a terme en aquest indret entre 1994 i 1998 porten a situar l'inici d'aquesta ocupació en la transició entre el II i el I mil·lenni aC, quan s'hi estableix un vilatge del Bronze Final IIIa.⁶ Es tracta d'un assentament format per cabanes bastides amb elements vegetals que reproduceix pautes d'establiment ja documentades en altres petites elevacions properes al litoral situades al sud del Montgrí.⁷ Les evidències

6. Quim ESTEBA LÓPEZ i Enriqueta PONS i BRUN, «El primer hàbitat a Sant Martí: fase I», a Xavier AQUILUÉ ABADÍAS (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, 1999, p. 89-95; Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Darreres recerques sobre la gènesi de l'enclavament grec d'Empòrion», *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana* (Barcelona), vol. 56 (2009-2011), p. 57-59.

7. Pere CASTANYER MASOLIVER *et al.*, «Evolución del paisaje...», p. 317-322; Enriqueta PONS i BRUN, «L'occupation de la plaine côtière de l'Empordà (Catalogne, Espagne) de la fin de l'âge du Bronze au début de l'âge du Fer (1100-650 av. J. C.)», a Yves BILLAUD i Thibault LACHENAL (dirs.), *Entre terres et eaux. Les sites littoraux de l'âge du Bronze : spécificités et relations avec l'arrière-pays :*

arqueològiques i la cultura material d'aquest primer assentament permeten, d'altra banda, ressaltar els paral·lelismes amb el poblament d'aquest període a l'altra banda dels Pirineus i anticipar també el paper que adquirirà en les xarxes d'intercanvi autòctones. L'ocupació de l'entorn proper la coneixem sobretot a través de les manifestacions funeràries, amb zones de necròpolis (Parrallí, Vilanera) que demostren la introducció del ritual de la cremació i que se situaren en els vessants d'alguns dels turons que vorejaven les zones fluvials i de maresma.⁸

L'inici de l'edat del ferro va comportar, però, la definitiva consolidació i estabilització del poblament d'aquesta zona, ben connectada amb els territoris situats més a l'interior a través dels cursos fluvials esmentats i l'estuari format en la seva desembocadura. Per a aquesta etapa, a partir del segle VII aC, les evidències documentades a Sant Martí d'Empúries ajuden també a conèixer les característiques d'aquest hàbitat litoral, estratègicament situat per al control dels espais portuaris pròxims.⁹ Altres nuclis de poblament, ara per ara

poc coneguts, s'ubicarien en les elevacions properes situades més a l'interior, en relació directa amb l'antic entorn fluvial. Aquesta ocupació la coneixem sobretot a partir de la intensificació en l'ús funerari de sectors com el de Vilanera,¹⁰ on les excavacions actualment en curs permeten completar la documentació d'una important necròpoli d'incineració en el seu vessant meridional, un espai que ja havia estat utilitzat per a usos funeraris des del neolític mitjà i novament durant el bronze final.¹¹

Tant les característiques de l'hàbitat o la tipologia de les tombes, com el component majoritari de la cultura material d'aquest període es contextualitzen en l'horitzó cultural del ferro inicial a la zona empordanesa.¹² Tanmateix, l'arribada de productes a través del comerç apareix per primera vegada ben documentada a través dels fragments d'àmfores de tipologia fenícia inclosos en els contextos arqueològics recuperats a Sant Martí i, sobretot, amb les ceràmiques i altres objectes originaris dels

Actes de la séance de la Société préhistorique française, Agde, 20-21 octobre 2017, Paris, Société préhistorique française, 2019, p. 165-170.

8. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «El paisatge funerari del territori d'Empúries, entre el Bronze Final i la Primera Edat del Ferro», a M. Carme ROVIRA, Francisco Javier LÓPEZ CACHERO i Florent MAZIÈRE (dirs.), *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tiber (segles IX-VI aC). Metodologia, pràctiques funeràries i societat*, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2012, p. 76-78.

9. Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA i TRILLA, «L'assentament d'època arcaica: Fase III», a Xavier AQUILUÉ ABADÍAS (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, 1999, p. 217-330; Pere CASTANYER MASO-

LIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA i TRILLA, «Darreres recerques...», p. 59-61.

10. Bibiana AGUSTÍ i FARJAS *et al.*, «Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà)», *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001* (Barcelona), sense número (2004), p. 105-112; Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «El paisatge funerari...», p. 78-86.

11. Dolores CODINA REINA, Marta SANTOS RETOLAZA i M. Francesca PULLIA, «La necròpolis de Vilanera. Del neolític mitjà al Ferro I», *Tribuna d'Arqueologia 2018-2019* (Barcelona), sense número (en premsa).

12. Enriqueta PONS i BRUN, «El grup cultural empordanès de principis de l'edat del ferro (s. VII i VI aC)», a M. Carme BELARTE FRANCO i Joan SANMARTÍ GREGO (eds.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental: Homenatge a Miquel Cura: Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2006, p. 183-199.



FIGURA 2. Dipòsit funerari d'una de les tombes de la necròpolis d'incineració de Vilanera (l'Escala), de la primera edat del ferro, amb una tenalla d'origen fenici utilitzada com a urna, acompanyada d'altres vasos i objectes de bronze de tradició indígena (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: J. Curto).

establiments fenicis de l'occident mediterrani que acabaren integrats com a elements de prestigi en algunes de les estructures funeràries de Vilanera¹³ (figura 2). La presència d'aquests elements importats constitueix la prova arqueològica dels contactes desenvolupats per aquestes poblacions instal·lades en entorns privilegiats de la costa, bé de manera directa a través del comerç marítim o bé de manera indirecta a través dels propis circuits d'intercanvi indígena, en un context cronològic que precedeix de manera immediata l'establiment dels comerciants grecs.

Aquest poblament precedent i la dinàmica d'intercanvis que s'havia generat fins aleshores són també els factors que expliquen l'interès per intervenir en aquesta zona per part dels navegants i mercaders foceus, que entorn del 600 aC havien creat l'establiment colonial de Massàlia i des d'allà havien començat a impulsar les rutes de comerç al llarg del litoral nord-occidental mediterrani. Com a resultat d'uns primers contactes, segurament encara de caràcter exploratori, comença a detectar-se en els contextos arqueològics de Sant Martí d'Empúries que corresponen a inicis del segle VI aC l'arribada de mercaderies d'origen grec o etrusc, vehiculades a través de l'activitat comercial focea. La incidència limitada d'aquesta primera fase de comerç empòric no degué comportar encara, però, canvis substancials en la naturalesa de l'ocupació indígena d'aquest territori.¹⁴

13. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries», a David GARCIA I RUBERT, Francesc GRACIA ALONSO i Isabel MORENO MARTÍNEZ (eds.), *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI aC: Simposi d'Arqueologia d'Alcanar, 24-26 de novembre de 2006*, Alcanar, Simposi d'Arqueologia d'Alcanar, 2008, p. 171-190.

14. Marta SANTOS RETOLAZA, «Fenicios y griegos en el extremo N.E. peninsular durante la época arcaica y los orígenes del en-

L'increment de l'activitat d'intercanvi incentivada per les naus focees va cristal·litzar, finalment, en la creació d'un petit enclavament estable de mercaders grecs, a partir de l'inici del segon quart del segle VI aC, que representa el germen de l'establiment colonial d'Empòrion. Sense que puguem parlar encara d'una ruptura sobtada respecte a l'ocupació indígena precedent, aquest fet determina, tanmateix, un moment d'inflexió que és ben perceptible en el registre arqueològic de l'assentament de Sant Martí d'Empúries, que esdevindrà amb el temps la *Palaià Polis* o ciutat vella esmentada per Estrabó.¹⁵ A partir d'aquell moment, efectivament, es documenten transformacions evidents en l'organització de l'hàbitat, la introducció de noves tècniques constructives amb l'ús de parets de tovots sobre sòcols fets amb pedres i argila, canvis tecnològics en activitats artesanals com ara l'elaboració *in situ* de produccions ceràmiques a torn de tradició focea, juntament amb l'increment progressiu de la proporció dels materials d'importació, àmfores o vasos ceràmics de procedència grega o etrusca, aportats a través del comerç. Aquests canvis en la fisonomia de l'assentament¹⁶ resulta lògic vincular-los amb una presència estable, tot i que encara limitada, de gent d'origen grec, acceptada i garantida per la població lo-

clave foceo de Emporion», a Benjamí COSTA RIBAS i Jorge H. FERNÁNDEZ GÓMEZ (coords.), *Contactos en el extremo de la Oikouménē. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios. XVII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica*, Eivissa, Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 2003, p. 87-132.

15. Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «L'assentament d'època arcaica...», p. 217-330.

16. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion», a Henri TRÉZINY (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Ais de Provença, Centre Camille Jullian, 2010, p. 67-71.



FIGURA 3. Estructures domèstiques de l'hàbitat de la *Palaià Polis* entre la segona meitat del segle VI i el segle V aC, documentades a Sant Martí d'Empúries (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).

cal. Tanmateix, altres evidències semblen indicar, en el cas de l'ocupació arcaica de la *Palaià Polis*, una certa ambigüïtat en la identitat de l'assentament, com es desprèn dels tipus d'espais domèstics documentats en les excavacions¹⁷ (figura 3) —que enllacen amb una tradició que es mantindrà més tard en els hàbitats ibèrics de la zona— o dels percentatges encara importants de materials de tradició local en els contextos arqueològics. Tot això sembla evidenciar un component poblacional i cultural de caràcter mixt que és perfectament coherent amb la funció empòrica d'aquest primer establiment, vinculada al comerç i l'activitat portuària, però també a les activitats artesanals i d'explotació de l'entorn, en les quals el paper de la població local continuaria essent essencial.

El desenvolupament del nou assentament portuari en el litoral: la Neàpolis

Els darrers decennis del segle VI aC, a partir d'una data que podem fixar entorn del 540/530 aC, representen l'inici d'una nova etapa de transformacions d'aquest enclavament portuari, amb un fet que determinarà l'evolució posterior d'Empòrion, la consolidació del seu paper en les xarxes del comerç marítim grec a l'occident mediterrani i, a la vegada, els mecanismes d'interacció cultural amb les poblacions que ocupaven el territori de l'entorn des de molt abans.

És en aquest context, efectivament, quan es produeix l'extensió de l'assentament amb la creació d'un nou sector d'hàbitat en el litoral immediatament al sud del port natural, al qual es refereix també la descripció d'Estrabó i que serà l'origen del nucli que avui anomenem la *Neàpolis*. Aquest fet sembla reflectir un increment significatiu de la població grega establerta a la zona que, en alguna mesura, podem relacionar amb els coneguts fenòmens de desplaçament de població focea provocats arran d'esdeveniments històrics que tingueren lloc en aquest període concret: la presa de la metròpoli Focea per part de l'exèrcit persa en 540 aC i, pocs anys més tard, l'enfrontament naval al Tirrè amb etruscos i cartaginesos. Malgrat la manca o l'escassetat de la informació que transmeten les fonts antigues, i més concretament el relat d'Heròdot, sobre les repercussions d'aquests fenòmens de mobilitat en els establiments colonials foceus d'occident, cal destacar la coincidència cronològica amb el creixement i la gran transformació urbana de Massàlia durant el darrer terç

del segle VI aC i l'impuls a la intensa activitat de comerç marítim desplegada des del seu port. Tot i que a escala proporcionalment molt menor, aquest context de transformacions es fa palès també en el cas del petit enclavament emporità creat durant la primera meitat d'aquell segle al sud de la badia de Roses.¹⁸ Així, la implantació del nou nucli colonial de la Neàpolis, amb una fisonomia ja diferenciada respecte a les característiques de l'establiment originari al promontori de Sant Martí, coincideix igualment amb la intensificació en les rutes de navegació comercial grega orientades al litoral ibèric peninsular, en el qual el rol del port emporità va ser fonamental.¹⁹

Els treballs portats a terme durant la primera gran etapa de les excavacions arqueològiques a Empúries, endegades l'any 1908 sota la direcció de Josep Puig i Cadafalch,²⁰ varen deixar al descobert gairebé tota la superfície d'aquest segon nucli de l'Empòrion grega, que n'esdevindria el principal sector urbà (figura 4). Tanmateix, les característiques de l'urbanisme que es desprenen de la majoria dels vestigis avui visibles corresponen a etapes cronològiques bastant més recents i són el resultat de l'intens procés de transformació urbana iniciat en el segle II aC, al qual ens referirem més endavant. La important superposició de nivells d'ocupació i restes constructives formada durant més de quatre segles d'evolució del nucli dificulten extraordinàriament el coneixement de la configuració de la ciutat en els períodes precedents. Tot i així, les intervencions arqueològiques realitzades han permès documentar les successives reformes que conegueren, per exemple, les estructures que formaven el perímetre de la ciutat i el recinte defensiu, o també la principal àrea cultural formada pels santuaris situats en el sector meridional.

Altres projectes de recerca endegats més recentment han aportat informació valuosa per aproximar-nos a les característiques i a la fisonomia de les etapes més antigues d'aquest segon assentament empo-

17. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la Palaia polis de Emporion», *Pallas: revue d'études antiques* (Tolosa), vol. 58 (2002), p. 322-323; Pierre MORET, «Emporion et les mutations de l'architecture ibérique au premier Âge du Fer», *Zephyrus* (Salamanca), vol. 53-54 (2002), p. 379-391.

18. Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA i TRILLA, «Diferentes pesquisas...», p. 63-64; Michel BATS i Marta SANTOS RETOLAZA, «Phocée et les établissements occidentaux (VI^e-I^{er} s. av. J.-C.)», a Diane DUSSEAU, Eric GAILLEDRAI i Rosa PLANA MALLART (dirs.), *L'aventure phocéenne. Grecs, Ibères et Gaulois en Méditerranée nord-occidentale*, Milà, Silvana editoriale, 2019, p. 44-51.

19. Adolfo J. DOMÍNGUEZ MONEDERO, «La Península y el Mediterráneo arcaico. Las dinámicas coloniales», a Eduardo SÁNCHEZ-MORENO (coord.), *Protohistoria y Antigüedad de la Península Ibérica*, vol. 1: *Las fuentes y la Iberia colonial*, Madrid, Sílex, 2007, p. 348; Maite MIRÓ i ALAIX i Marta SANTOS RETOLAZA, «La presència grega al litoral oriental de la península Ibèrica: els establiments colonials i els ritmes del comerç amb les societats ibèriques», *Catalan Historical Review* (Barcelona), vol. 7 (2014), p. 10-125.

20. Joaquim TREMOLEDA i TRILLA (coord.), *Empúries, la gran empresa arqueològica de J. Puig i Cadafalch. 1908-1923*, Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2018.



FIGURA 4. Vista aèria des del sud del nucli de la Neàpolis (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: M. Bataller).

rità, que arqueològicament podem situar en la segona meitat del segle VI aC.²¹ Així, les excavacions realitzades en el sector de l'estoa hel·lenística han permès recuperar evidències de l'urbanisme precedent, que, tot i evolucionar en el temps, va mantenir en bona part les traces de la implantació originària. L'organització del nucli, com a mínim en el seu sector septentrional, sembla definida per carrers principals orientats d'oest a est que condueixen a la mateixa façana litoral, entre els quals les construccions s'adaptaven a un relleu natural irregular i sovint amb declivis ben marcats. Estrets carrerons en sentit nord-sud servien per separar els diferents blocs de construccions domèstiques (figura 5) que es completaven també amb àmbits artesanals —com és el cas dels espais per a activitats metal·lúrgiques detectats a les excavacions de l'estoa i que corresponen a les fases arcaïques del nucli—,²² i també per canalitzar i evacuar les aigües pluvials i residuals.

21. Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Darreres recerques...», p. 63-70; Marta SANTOS RETOLAZA, Pere CASTANYER MASOLIVER i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Emporion arcaïca: los ritmos y las fisonomías de los dos establecimientos originarios a partir de los últimos datos arqueológicos», a Sophie BOUFFIER i Antoine HERMARY (eds.), *L'Occident grec de Marseille à Mégara Hyblaea. Hommages à Henry Tréziny*, Ais de Provença, Centre Camille Jullian, 2013, p. 103-113; Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Nuevos datos arqueológicos sobre la evolución urbana de Emporion», a Réjane ROURE (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale: Hommages à Michel Bats*, París i Ais de Provença, Errance, 2015, p. 121-130.

22. Julia MONTES-LANDA *et al.*, «Traditions and Innovations: Versatility of Copper and Tin Bronze Making Recipes in Iron Age Emporion (L'Escala, Spain)», *Archaeological and Anthropological Sciences* (Nova York), vol. 12 (2020), p. 124.

Les intervencions arqueològiques que actualment s'emmarquen en el projecte de recerca en curs sobre les antigues àrees portuàries d'Empúries²³ estan ajudant també a establir l'evolució de l'extrem més septentrional de la ciutat grega, en contacte ja amb el límit de l'antiga badia natural utilitzada com a port. Aquesta façana nord del nucli s'aixecava sobre un penya-segat rocós que les darreres excavacions han deixat de nou al descobert, una vegada rebaixats els sediments de sorres que varen colgar la fondalada portuària (figura 6).

Més a l'oest, un declivi en l'antiga topografia del turó va condicionar la situació de l'accés al nucli habitat des d'una zona de platja formada en la part més protegida de la cala portuària. Precisament a tocar d'aquest accés vers l'interior de la ciutat, altres excavacions realitzades anteriorment, amb motiu de la construcció dels nous magatzems arqueològics, havien permès documentar l'extrem nord-oest del recinte defensiu, protegit per un potent bastió. No obstant això, les construccions més antigues descobertes en aquesta zona corresponen a una terrassa sobreelevada, adjacent a l'accés en rampa a la ciutat, que va ser construïda entorn del 500 aC i utilitzada per a activitats rituals col·lectives. Les diverses troballes recuperades —entre les quals nombroses restes de *kernoi*, ofrenes rituals formades per dipòsits de gerretes o *olpai*, i també figures de terracota—²⁴ porten a relacionar aquest espai

23. Pere CASTANYER MASOLIVER *et al.*, «El proyecto de investigación sobre las antiguas áreas portuarias de Empúries», a Andrés CARRETERO PÉREZ i Concha PAPÍ RODES (coords.), *Actualidad de la investigación arqueológica en España*, vol. 1: 2018-2019, Madrid, Museo Arqueológico Nacional, 2020, p. 239-249.

24. Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Darreres recerques...», p. 68-69; Marta SANTOS RETOLAZA i Jean-Christophe SOURISSEAU, «Cultes



FIGURA 5. Paviment d'un dels àmbits domèstics documentats a les excavacions al sector de l'estoa, amb una llar central, que correspon a l'ocupació tardoarcaica del nucli grec (finals del segle VI-inicis del segle V aC) (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).



FIGURA 6. Sector nord de la Neàpolis, amb el penya-segat que formava el límit del nucli amb el port natural i que ha estat posat al descobert en les darreres intervencions arqueològiques (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: D. Baños).

cultural amb un possible santuari dedicat a les divinitats ctòniques de Demèter i Coré/Persèfone (figura 7). Un santuari, doncs, situat en posició perifèrica i adjacent al contacte de la ciutat amb el port, que possiblement

et pratiques rituelles dans les communautés grecques de Gaule méditerranéenne et de Catalogne», a Réjane ROURE i Lionel PERNET (dirs.), *Des rites et des hommes: Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, París, Errance, 2011, p. 225-226.

existia des d'un moment anterior, durant la segona meitat del segle VI aC, quan el límit del recinte no ultrapassava encara l'esmentada via d'accés a l'interior del nucli.

La documentació arqueològica aportada per les darreres intervencions portades a terme a la Neàpolis sembla definir, doncs, una fisonomia per a les primeres etapes del nou nucli, de caràcter més clarament grec i colonial, que contrasta respecte al que s'havia documentat prèviament a la *Palaià Polis* en el mateix con-



FIGURA 7. Restes de figuretes de terracota i d'un dels *kernoi* recuperat en les excavacions de l'àrea de santuari documentada en el sector nord-oest de la Neàpolis, al costat de l'accés des de l'antic port (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: J. Curto).



FIGURA 8. Dracma de plata encunyada a la seca d'Empòrion (segle III aC) (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: J. Curto).

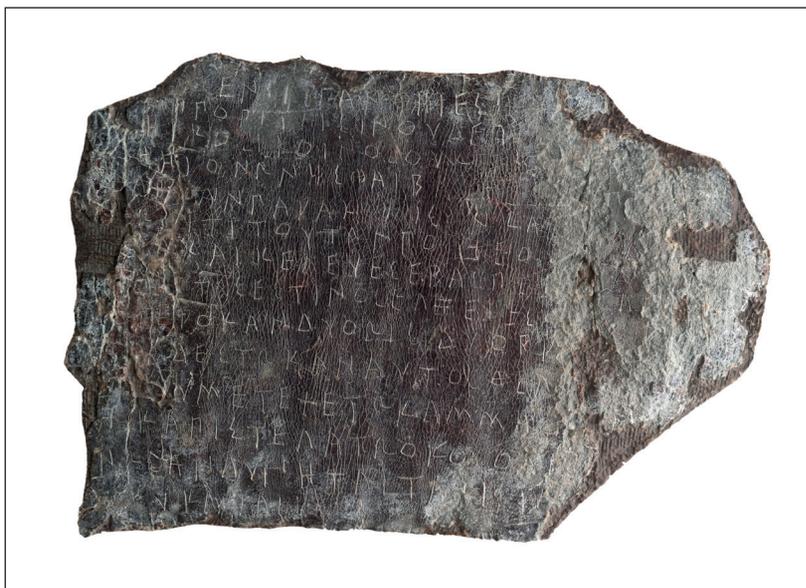


FIGURA 9. Inscripció grega sobre làmina de plom trobada a la Neàpolis. Es tracta d'una carta escrita en dialecte joni que transmet els detalls d'una operació de comerç (finals del segle VI-primera meitat del segle V aC) (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: J. Curto).

text cronològic. Tanmateix, els elements de tradició local o ibèrica no són en absolut absents en la cultura material recuperada en les excavacions i cal pensar que el component de població d'origen autòcton continuava ben present en la vida i en les activitats econòmiques d'aquest petit enclavament portuari.

El seu afermament com a nucli colonial, d'altra banda, es veu reflectit en altres aspectes com l'emissió de moneda pròpia des dels darrers anys del segle VI aC, és a dir, poc temps després de la implantació del nou assentament de la Neàpolis.²⁵ La seca emporitana, fins a la fi del segle IV aC va encunyar monedes de plata de valor fraccionari, segons el model d'altres seques focées, com la de Massàlia, amb una tipologia molt variada que sovint reproduïx o reinterpreta tipus iconogràfics usats en altres tallers monetaris grecs.²⁶ Algunes d'aquestes emissions presenten la llegenda abreujada *EMII* o *EMIIOP*, en referència a la ciutat. Aquest fet anticipa l'al·lusió més explícita al gentilici que identificava els seus habitants i que trobem amb la llegenda *EMIIOPITΩN* que figura a les monedes de plata de major pes, les dracmes emporitanes, que s'encunyen a partir del segle III aC. Les noves emissions s'inspiren inicialment en el model de les monedes púniques, amb un cavall en el revers i el cap de Persèfone en l'anvers.

25. Pere Pau RIPOLLÈS ALEGRE, Jean-Albert CHEVILLON, «The Archaic Coinage of Emporion», *The Numismatic Chronicle* (Londres), vol. 173 (2013), p. 1-21.

26. Marta CAMPO DÍAZ, «Les primeres imatges gregues: l'inici de les fraccionàries d'Emporion», a *VII Curs d'Història monetària d'Hispania. Les imatges monetàries: llenguatge i significat*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2003, p. 25-45; Pere Pau RIPOLLÈS ALEGRE, Jean-Albert CHEVILLON, «Las acuñaciones post-arcaicas de Emporion (ca. 480/470-440 a.C.)», *Archivo de Prehistoria Levantina* (València), vol. 33 (2020), p. 167-198.

Però aviat les dracmes d'Empòrion se singularitzen per l'adopció dels tipus del Pegàs en el revers i del cap de la nimfa Aretusa en l'anvers (figura 8), segons el model de les monedes de Siracusa.²⁷

El desenvolupament del nou nucli de la Neàpolis, des del darrer terç del segle VI i al llarg del segle V aC, havia coincidit amb la intensificació en les navegacions comercials focées, ara plenament enfocades al contacte amb els entorns d'intercanvi més actius del litoral ibèric de la península. Disposem d'un important document epigràfic que reflecteix precisament aquest fenomen, en el qual Empòrion va tenir un paper rellevant com a port de redistribució i vector en els circuits de navegació que definien les xarxes del comerç focèu-massaliota a l'occident. Es tracta de la coneguda inscripció sobre una làmina de plom recuperada en 1985 (figura 9) que representa una carta privada en què un comerciant de parla jònia pròpia de la zona de Focea o d'alguna de les seves colònies, més plausiblement Massàlia, transmet instruccions al seu consignatari a Empòrion. En la carta s'encarreguen una sèrie d'operacions comercials, directament o bé a través de tercers, que consistien en la compra i el transport de determinades mercaderies, entre les quals el vi. Datada entre finals del segle VI i la primera meitat del segle V aC, és un document excepcional per al coneixement de les pràctiques implementades en el marc del comerç marítim focèu d'aquell moment. Hi trobem esmentats per primera vegada els *emporitai*, i també un lloc de comerç en la costa, *Saiganthe* —que s'ha volgut interpretar com l'adaptació grega

27. Leandre VILLARONGA I GARRIGA i Jaume BENAGES I OLIVÉ, *Ancient Coinage of the Iberian Peninsula: Greek, Punic, Iberian, Roman*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2011.



FIGURA 10. Mur reconstruït de la terrassa sobrelevada construïda en el sector meridional del nucli grec en el segle v aC (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).

del topònim de Sagunt—, així com la participació d'un personatge ibèric, *Basped*.²⁸

Per aproximar-nos a la configuració urbana de la Neàpolis a partir del segle v aC hem de recórrer, sobretot, a la informació aportada per les excavacions realitzades en el seu sector meridional, on des de molt aviat es varen situar les construccions que successivament formaren part de la principal àrea cultual i on s'ha pogut documentar també la seqüència evolutiva del recinte defensiu de la ciutat. Efectivament, aquest sector del jaciment va concentrar, d'una manera especial, l'interès de les primeres campanyes d'excavació endegades l'any 1908 per J. Puig i Cadafalch²⁹ i, posteriorment, ha estat objecte d'importants treballs arqueològics entre 1985 i 1993.³⁰ El primer desenvolupament urbà del

nucli durant l'etapa tardoarcaica, a partir de les dades estratigràfiques disponibles, sembla haver deixat fora dels límits del recinte gran part d'aquesta zona. Però en el curs del segle v aC es va bastir, a l'oest i encara en situació periurbana, una plataforma o podi sobrelevat segurament destinat a usos cultuals, que més endavant acabaria integrat en l'àrea de santuaris de la ciutat (figura 10). En una primera etapa, però, als peus d'aquesta plataforma i en direcció al litoral, es varen situar diverses construccions domèstiques, parcialment documentades, que s'han atribuït a un hàbitat format aleshores extramurs.³¹ Aquest fet s'ha volgut interpretar a la llum de l'esment transmès pel text d'Estrabó a l'existència d'un hàbitat de població local ibèrica creat a l'entorn immediat del nucli grec. En aquest sentit, l'espai cultual disposat en posició dominant a l'oest hauria funcionat com a factor d'atracció i d'integració, tot afavorint la coexistència i els contactes entre ambdues poblacions. El mateix text d'Estrabó es refereix a la incorporació posterior d'aquest hàbitat dins dels límits

28. Enric SANMARTÍ GREGO i Rosa Araceli SANTIAGO ÁLVAREZ, «La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique», *Revue archéologique de Narbonnaise* (Montpellier), vol. 21 (1988), p. 3-17; M. Paz DE HOZ GARCÍA-BELLIDO, *Inscripciones griegas de España y Portugal*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2014, p. 117-122.

29. Josep PUIG I CADAFALCH, «Els temples d'Empúries», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), vol. 4 (1913), p. 303-322; Ricardo MAR MEDINA i Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell, AUSA, 1993, p. 171-183.

30. Enric SANMARTÍ GREGO, Pere CASTANYER MASOLIVER i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion», *Madridrer Mitteilungen* (Madrid), vol. 29 (1988), p. 191-200; Enric SANMARTÍ GREGO, Pere CASTANYER MASOLIVER i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional», a Walter TRILLMICH i Paul ZANKER (coords.), *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städ-*

te zwischen Republik und Kaiserzeit: Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987, Munic, Verlag des Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1990, p. 117-144; Enric SANMARTÍ GREGO, Pere CASTANYER MASOLIVER i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion», *Madridrer Mitteilungen* (Madrid), vol. 33 (1992), p. 102-112.

31. Enric SANMARTÍ GREGO *et al.*, «Las estructuras griegas de los siglos v y iv a. de J.C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* (Castelló de la Plana), vol. 12 (1986), p. 141-184; Enric SANMARTÍ GREGO, Pere CASTANYER MASOLIVER i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Nuevos datos...», p. 104-109.

del recinte del nucli colonial, amb què va compartir una mateixa organització col·lectiva:

[...] Es tracta d'una ciutat doble, separada en dos per un mur, on abans trobaven refugi alguns indigets veïns, els quals, tot i que formaven una comunitat política diferenciada, volien tenir un recinte comú amb els grecs per raons de seguretat, un recinte doble separat per un mur mitger. Amb el temps, es reuniren en una entitat política en què es barrejaven les lleis bàrbares i les gregues, de la mateixa manera que s'esdevingué en altres indrets.³²

Amb aquest moment d'integració o sinecisme que es desprèn d'aquest text s'ha relacionat també la construcció d'un potent llenç de muralla amb torres de planta quadrangular, que les excavacions han permès datar en els primers decennis del segle IV aC, i que protegia el límit meridional del nucli i l'entrada a la ciutat des del sud (figura 11). La creació del nou recinte defensiu va comportar, de fet, l'arrasament de les construccions domèstiques suburbanas abans esmentades i també la

definitiva inclusió de la zona cultural dins dels límits del nucli.³³

Els importants treballs públics de fortificació impulsats a Empòrion durant aquesta etapa probablement varen estar motivats per un context d'inseguretat davant l'enfortiment del poblament autòcton de la regió, tal com posa en evidència l'expansió i el desenvolupament urbà de la ciutat ibèrica d'Ullastret a partir de la segona meitat del segle V i, sobretot, durant el segle IV aC, tot consolidant-se com el nucli principal en l'estructuració del territori indiget.³⁴ Tanmateix, l'activitat portuària i comercial desenvolupada a Em-

33. Enric SANMARTÍ GREGO, Pere CASTANYER MASOLIVER i Joaquim TREMOLEDA i TRILLA, «Nuevos datos...», p. 102-112.

34. Ferran CODINA FALGAS, Rosa PLANA MALLART i Gabriel DE PRADO CORDERO, «The Iberian Town of Ullastret (Catalonia). Town Planning and Urban Characteristics», a M. Carme BELARTE et al. (coords.), *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the First Millennium BC*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2019, p. 149-164; Gabriel DE PRADO CORDERO, «La fortificación ibérica del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Cataluña): aspectos técnicos, formales y funcionales», a Henri TRÉZINY (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire : Actes des rencontres du programme européen Ramse² (2006-2008)*, Ais de Provença, Centre Camille Jullian, 2010, p. 567-580.

32. ESTRABÓ, *Geographiká*, 3, 4, 8.



FIGURA 11. Planta de la Neàpolis, que reflecteix l'urbanisme resultant de les importants reformes produïdes en els segles II-I aC. En gris, la muralla anterior construïda en el segle IV aC (Font: elaboració pròpia, a partir del plànol publicat a Ricardo MAR MEDINA i Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell, AUSA, 1993, sense pàgina).



FIGURA 12. Làmina de plom amb una inscripció ibèrica, recuperada en les excavacions al sector sud de la Neàpolis (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: J. Curto).

pòrion i el seu entorn immediat va continuar servant com a canal fonamental per a l'intercanvi i per a la sortida al comerç mediterrani dels recursos d'aquest territori i, en especial, els procedents dels cultius cerealístics. Una prova d'això són els extensos camps de sitges per a l'emmagatzematge de cereal que es vinculen amb nuclis de poblament com ara Ullastret, Mas Castellar de Pontós, Peralada o Sant Julià de Ramis, o també amb establiments menors de caràcter més rural.

Dins del mateix enclavament colonial, la cohabitació de població d'origen grec i d'origen ibèric va continuar essent un factor persistent i determinant de la seva particular identitat social i cultural, que es reforça i es fa més evident en aquesta etapa. Aquest fet es reflecteix en aspectes com ara l'ús compartit dels espais d'enterrament a l'entorn de la ciutat, tot mantenint tradicions i rituals funeraris diferenciats,³⁵ però també en testimonis epigràfics, com ara els antropònims ibèrics que trobem esgrafiats en algunes ceràmiques³⁶ o les inscripcions més extenses en alfabet ibèric sobre

làmines de plom,³⁷ que se suposen novament relacionades amb operacions de comerç (figura 12).

L'anàlisi de la composició dels conjunts de cultura material aportats per les excavacions constitueix una altra via d'aproximació a la naturalesa, relativament heterogènia, de la població que habitava el nucli emporità. En aquest sentit, podem esmentar el projecte de recerca que en els darrers anys s'ha impulsat en col·laboració amb la Universitat Pompeu Fabra, centrat en les qüestions de construccions d'identitats i d'interaccions en un àmbit colonial singular com és el d'Empòrion. L'estudi s'ha focalitzat, així, en l'aportació dels objectes i elements de cultura material —en concret les ceràmiques de cuina, d'emmagatzematge o de consum— en els processos de construcció de noves identitats que es produeixen en aquests contextos plurals, prenent en consideració els factors com ara la manufactura, la tradició tecnològica i les pràctiques quotidianes o de caràcter més ritualitzat. Els resultats d'aquesta anàlisi semblen demostrar una marcada imbricació cultural, característica d'una *zona de contacte*, en què els objectes i les pràctiques quotidianes de tradicions diverses varen ser utilitzats de manera transversal pels habitants de l'*emporion*, d'origen grec o local. Aquest fet impedeix parlar d'una estricta dualitat ètnica, separada dins l'espai de la ciutat, i posa de manifest, en canvi, el paper d'aquests objectes quotidians en aspectes socials relacionats amb altres identitats col·lectives que van més enllà de l'etnicitat.³⁸

35. Martín ALMAGRO BASCH, *Las necrópolis de Ampurias*, vol. 1: *Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona, Seix y Barral, 1953; Éric GAILLEDAT, «Grecs et Ibères dans la nécropole d'Ampurias (VI-II siècles av. J.-C.)», *Mélanges de la Casa de Velázquez, Antiquité-Moyen-Age* (Madrid), vol. 31, núm. 1 (1995), p. 31-54; Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Nuevos espacios de necrópolis en torno a Emporion. Aspectos rituales y prácticas funerarias», a Claire-Anne DE CHAZELLES i Martine SCHWALLER (eds.), *Vie quotidienne, tombes et symboles des sociétés protohistoriques de Méditerranée nord-occidentale. Mélanges offerts à Bernard Dedet*, vol. 2, Latas, Association pour le Développement de l'Archéologie en Languedoc-Roussillon, 2016, p. 498.

36. Enric SANMARTÍ GREGO *et al.*, «Testimonios epigráficos de la presencia de población indígena en el interior de Emporion», *Huelva Arqueológica* (Huelva), vol. 13, núm. 2 (1991), p. 203-214.

37. Enric SANMARTÍ GREGO, «Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion», *Revue archéologique de Narbonnaise* (Montpellier), vol. 21 (1988), p. 95-113.

38. Ana DELGADO HERVÁS i Meritxell FERRER MARTÍN, «Feeding an Emporion: Gastronomies and Identities in Empúries, North Catalonia (5th century BC)», a Ian ARMIT *et al.* (eds.), *Cultural Encounters in Iron Age Europe*, Budapest, Archaeolingua,

Sens dubte, el comerç degué incentivar l'arribada i la presència de gent de diversos orígens, ibers, grecs o púnics, en aquest enclavament litoral, que es consolidà com un entorn actiu de contacte i d'interacció cultural. L'activitat portuària i de navegació comercial desenvolupada des d'Empòrion es va haver d'adaptar a la nova situació creada, durant els segles IV i III aC, per la clara progressió dels circuits de comerç impulsats des dels centres púnics del sud i de l'illa d'Eivissa. En aquest mateix context, d'altra banda, es va crear el nou nucli portuari de Rhode, al nord de la badia de Roses, l'origen del qual es vincula a la iniciativa foceo-massaliota per reforçar la seva presència en aquest litoral i en les xarxes del comerç marítim.³⁹

EMPORION/EMPORIAE, UNA CIUTAT HEL·LENÍSTICA I ROMANA OBERTA AL MEDITERRANI

Durant tot el període marcat i dominat per la presència romana, a partir de finals del segle III aC fins al baix imperi, no podem entendre Empúries sense el contacte entre cultures i la mobilitat i el desplaçament constant de l'element humà. Hem de parlar d'un procés dinàmic que va ser motor de tots els canvis culturals que s'esdevingueren, amb un protagonisme essencial del factor portuari que tenia aquesta ciutat i de tots els fluxos que van arribar a través seu. Per aquesta porta oberta a la Mediterrània, com ja havia passat des de la fundació grega, arribaren productes i també idees i nous cultes. Així, pel port d'Empúries va entrar el culte alexandri de Serapis, el panteó clàssic que va poblar el fòrum i els àmbits domèstics de divinitats romanes, cultes orientals com el de Sabaci i, també, la nova religió de redempció, el cristianisme.

Empòrion en el context de la presència romana

Si el contacte entre els grecs i el poblament indígena de la zona es va fonamentar en un interès mutu i una voluntat d'intercanvi i de comerç, revestit de pactes comuns, la irrupció romana en un context bèl·lic fou molt més traumàtica. Fins llavors, aquesta convivència entre els grecs i els indigets, habitants del territori, es fa pregona en el passatge d'Estrabó citat més amunt, que sembla descriure un sinecisme en el mateix nucli urbà. Aquesta ciutat mixtificada fou la que trobaren els romans.

2016, p. 211-234; Ana DELGADO HERVÁS, Meritxell FERRER MARTÍN i Marta SANTOS RETOLAZA, «¿Dualidad étnica o heterogeneidad social? Equipos cerámicos y prácticas cotidianas en la Neápolis de Emporion, ca. 425-375 a.C.», *Zephyrus* (Salamanca), vol. 85 (2020), p. 79-108.

39. Anna M. PUIG GRIESENBERGER i Aulfofa MARTÍN i ORTEGA (coords.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2006.

La navegació i el transport de productes foren molt actius durant tot el segle III aC, en bona part per acció dels agents púnics, dominadors de les rutes, establerts al sud peninsular i a l'illa d'Eivissa, però en aquest context la presència comercial romana cada vegada esdevé més palesa.

La lluita entre Roma i Cartago pel control del Mediterrani es va dirimir en diversos enfrontaments armats. Finalment, amb l'inici de la Segona Guerra Púnica, l'any 218 aC comença l'ocupació romana efectiva de la península Ibèrica. En els primers desembarcaments de les tropes romanes, el port aliat d'Empòrion va tenir, precisament, un paper clau, tal com ens transmeten les fonts escrites.⁴⁰ La derrota final del poder púnic l'any 201 aC deixa via lliure perquè el 197 aC es creïn les dues províncies romanes, Hispania Citerior i Hispania Ulterior. Això va suposar que els territoris habitats per les tribus iberes, que anteriorment havien establert sovint pactes amb els púnics, fossin sotmesos a una forta pressió fiscal i al pagament d'un estipendi. El descontentament per les condicions imposades pels conqueridors romans va fer que es produís una revolta al territori més proper a Empòrion, la qual cosa motivà l'enviament d'un exèrcit legionari comandat pel cònsol Marc Porci Cató per a sufocar-la. En la que coneixem com *batalla d'Empúries* es va esclafar la resistència indígena, que va patir un alt nombre de baixes. El campament catonià es va establir més enllà de la zona d'aiguamolls, a tres mil passes, no gaire lluny de la ciutat, un *castrum hiberna* que mai no s'ha pogut localitzar i que va servir de base d'operacions.⁴¹ Des d'allà s'iniciaren els combats contra els indigets i les altres tribus revoltades en aquells territoris del nord-est peninsular, que es detallen en el relat de Livi,⁴² probablement basat en el mateix testimoni escrit de Cató. Un cop superada aquesta forta resistència, el cònsol va decidir aixecar el campament i dirigir-se cap a Tàrraco amb la finalitat de prosseguir la campanya de pacificació en altres territoris de la nova província.

Les referències a l'assentament indígena i a la realitat urbana de la ciutat que trobem en el conegut text de Livi, són, però, difícils de conjuminar amb les evidències arqueològiques:

Emporiae comprenia llavors dues ciutats separades per una muralla. L'una estava habitada pels grecs originaris de Focea, com els massaliotes; l'altra, per hispànics.

40. POLYBIUS, *Historiis*, 3.76, 1-4; i, sobretot, Titus LIVIUS, *Ab Urbe condita*, 21.60-61 i 26.19.

41. José MARTÍNEZ GÁZQUEZ, *La campaña de Catón en Hispania*, Barcelona, Ariel, 1974; Josep Maria NOLLA BRUFAU, «La campanya de M. P. Cató a Empúries el 195 a.C. Algunes consideracions», *Revista de Girona* (Girona), vol. 108 (1984), p. 150-157; Ricardo MAR MEDINA i Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA, *Ampurias romana...*, p. 151-155.

42. Titus LIVIUS, *Ab Urbe condita*, 34.8-15.

La ciutat grega, oberta pel costat del mar, tenia una muralla que s'estenia en total menys de 400 passos, mentre que la de la ciutat hispànica, més allunyada de la costa, feia 3.000 passos de longitud.

Emporiae també va rebre una colònia romana que el diví Cèsar hi va establir després de la desfeta dels fills de Pompeu. Aquests tres pobles es confonen avui en un de sol. Primer els hispànics, després els grecs esdevingueren ciutadans romans.

Tenint en compte que la seva ciutat estava exposada d'una part a les incursions marítimes i de l'altra als hispànics —aquest poble tan valent i bel·licós— hom es pregunta amb astorament què era el que podia assegurar la salvaguarda dels grecs. La protecció de llur debilitat romanien en aquesta disciplina que el temor dels veïns més poderosos obliga a mantenir. La part de muralla que mirava als camps era mantinguda en perfecte estat; no posseïa més que una porta en aquest costat i hi havia sempre un magistrat per assegurar-hi la vigilància permanent. De nit, un terç dels ciutadans muntaven guàrdia sobre la muralla, i no ho feien per rutina o per respecte a la llei, sinó amb la mateixa diligència que si l'enemic hagués estat a les portes.

Cap hispànic no era admès dins llur ciutat, d'on ells mateixos no sortien sense prendre precaucions: era per la banda de mar que les sortides eren més fàcils. Per la porta encarada a la ciutat hispànica mai no n'eixien si no era agrupats; generalment es tractava del terç que havia realitzat la guàrdia a la nit precedent. El que explica llurs sortides són els profitosos intercanvis amb els hispànics, que no tenien experiència marítima, practicaven amb ells, desitjosos com estaven de comprar també les mercaderies estrangeres que llurs veïns grecs importaven en les seves naus i d'explotar els productes de llurs camps. Aquest interès recíproc obria als grecs la ciutat hispànica. Els grecs veïen, a més, un factor suplementari de segure-

tat en l'amistat tutelar de Roma, sota la qual se situaven i que mantenien, per bé que menys poderosos que els massaliotes, amb la mateixa fidelitat que aquests darrers.⁴³

Aquest passatge, més enllà que reflecteixi un moment de tensió entre les comunitats degut al conflicte obert, evidencia el contacte estret de tres pobles en una mateixa ciutat. Posteriorment a aquests esdeveniments, on Empúries figura en els textos dels autors llatins, Roma va dissenyar un procés de conquesta, segons el qual es pretenia estendre el territori conquerit cap a l'interior de la península, a partir de les bases fermes establertes a la costa, entre les quals, pel que fa al nord-est, hi havia Empúries, altres punts de la costa central catalana i, especialment, Tarragona.

Passat el període convuls de la intervenció catòlica i ja en el context de conquesta esmentat, l'arqueologia ha permès detectar que al sud i a l'oest de la ciutat grega es va crear un campament militar que tenia una extensió d'unes 20 hectàrees i que s'estenia fins a la part alta del turó (figura 13). Aquesta instal·lació militar devia tenir la funció de fer de cap de pont per enviar avituallaments i tropes cap a l'interior. Coneixem diverses estructures que hi estaven relacionades, com és el cas de la muralla que en protegia els límits⁴⁴ o una fortificació a la part central del campament, on devia

43. Titus LIVIUS, *Ab Urbe condita*, 34.9.

44. Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA i Joaquim TREMOLEDA i TRILLA, «Una nueva fortificación de época republicana en Empúries. Una base militar para la conquista de Hispania», a Manuel BENDALA GALÁN (ed.), *Escipiones. Roma conquista Hispania: Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares, de febrero a septiembre de 2016*, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional, 2016, p. 107-127.



FIGURA 13. Projecció de la superfície teòrica del campament militar del segle II aC a Empúries, a partir de les evidències arqueològiques (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).

residir el comandament i que protegia també les reserves d'aigua, en unes grans cisternes, i de gra, amb diverses sitges excavades al subsol i un possible *horreum*.⁴⁵ A prop del límit sud del nucli grec es bastiren també construccions suburbanes, entre les quals un *balneum*, és a dir, unes termes de tipologia itàlica⁴⁶ que, a més de les sales de bany i un pou per proveir-se d'aigua, tenia diverses sales de recepció, en una de les quals s'hi va escriure una expressió en grec de salutació i bons desitjos, *ΑΓΑΘΟΣ ΔΑΙΜΩΝ ΧΑΙΡΕ*. Aquesta mateixa fórmula la tenim també documentada, més tard, en una de les construccions domèstiques situades a l'interior de la ciutat. Això sembla indicar que, malgrat que les termes es fan a la manera itàlica, l'edifici s'insereix en el context cultural del vell nucli grec.

A part d'aquests espais de control i representació, a l'interior del campament i associades amb ell, s'han pogut excavar algunes estructures d'hàbitat en els primers nivells de freqüentació anteriors a la ciutat romana, i revelen un component ibèric molt fort que es reflecteix en les evidències constructives, en la cultura material i, fins i tot, en determinats rituals com ara alguns enterraments de nounats sota els paviments. Tot plegat fa pensar en una creació itàlica pel que fa al recinte militar, però que devia buscar també l'allistament de soldats ibers per a l'exèrcit romà. L'inici de les encunyacions, per part de la seca local, de moneda de bronze amb llegenda ibèrica *Untikesken*, o l'ocupació del turó proper de les Corts per una extensa necròpolis d'incineració, són també arguments que poden secundar aquesta interpretació. Aquesta estructura campamental va existir des del segle II fins al darrer quart del segle II aC, una vegada completada la conquesta de Numància.

La mobilitat de població en període de guerra era molt elevada. Dues legions estaven formades per uns sis mil homes cadascuna. La seva composició, abans de les reformes de Mari (107 aC), estava formada per la infanteria legionària de ciutadans romans; la cavalleria legionària, de ciutadans i aliats; la infanteria aliada, formada per itàlics; i les tropes auxiliars, on s'enrolaven els no itàlics. Possiblement l'enrolament en l'exèrcit romà era una manera molt apreciada de trobar sortida per a una casta guerrera ibèrica, en la nova situació creada amb el domini romà sobre el territori. Un cam-

pament de legionaris volia dir també disposar de diners en mà, la soldada, que es gastava en necessitats diàries, en comerç de productes; probablement, també, aparellaments mixtos entre soldats i dones del país. No ens ha d'estranyar, doncs, que la presència constant d'un nombrós contingent militar actués com un element molt efectiu de romanització, que introduïa costums, creences i tot allò que aporta la convivència i el contacte humà.

La transformació del nucli grec i la persistència de la seva identitat

La coexistència amb la instal·lació d'un campament militar amb forta empremta indígena a la banda sud i oest de la ciutat, que acabem de descriure, va ser un dels elements que va preparar la transformació del vell nucli grec. D'aquesta manera, a més de la riquesa produïda pel comerç, la tradicional font de riquesa per a la ciutat, que rep un nou impuls amb la redistribució del vi i la vaixella itàlica, hi hem de sumar la presència constant de l'element militar, soldada en mà, i el paper del port emporità en l'avituallament de les tropes. Així, l'establiment del campament va suposar, a més d'un important contacte entre comunitats, una entrada de recursos molt substancial, que va permetre una profunda reforma de la ciutat grega a mitjan segle II aC.

L'activa intervenció militar romana al nord-est peninsular, que s'inicià amb la Segona Guerra Púnica i posteriorment es perllongà amb la campanya de M. Porci Cató contra la revolta indígena, seguida anys més tard per l'establiment d'un campament estable, va comptar sempre amb el suport aliat d'Empòrion per al desembarcament de les tropes. Aquesta fidelitat va ser determinant per a ser considerada ciutat federada i va permetre el manteniment de la seva autonomia, encara que estigués tutelada pels romans en el marc d'una nova correlació de forces al Mediterrani. Sens dubte, l'existència de l'antiga ciutat grega va donar marge a Roma per ajornar la creació d'un nou nucli de poblament fins al primer quart del segle I aC.

Mentrestant, a l'empara d'aquesta situació favorable, la ciutat grega va emprendre una reforma substancial, que va afectar tots els elements principals del seu urbanisme,⁴⁷ tant públics com privats, i que podem concretar en els punts següents:

- La creació d'un nou límit defensiu a la banda sud de la ciutat i la reforma del límit oest. Aquest nou traçat

45. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, *El Fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona, Institut de Prehistòria i Arqueologia, 1984, p. 36-47; Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «Arquitectura oficial», a Xavier AQUILUÉ ABADÍAS (ed.), *Empúries Municipium Emporiae*, Roma, L'Erma de Bretschneider, 2012, p. 44.

46. Pere CASTANYER MASOLIVER, Marta SANTOS RETOLAZA, Joaquín TREMOLEDA i TRILLA i Elisa HERNÁNDEZ PASTOR, «Unas nuevas termas republicanas al sur de la ciudad griega de Emporion», a José Miguel NOGUERA CELDRÁN, Virgínia GARCÍA-ENTERO i Marta PAVÍA PAGE (coords.), *Termas públicas de Hispania*, Sevilla, 2020, p. 293-310.

47. Ricardo MAR MEDINA i Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA, *Ampurias romana...*, p. 155-186; Marta SANTOS RETOLAZA, «L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* (Figueres), vol. 39 (2008), p. 67-72 (inclòs en el dossier «Cent anys d'excavacions arqueològiques a Empúries»).

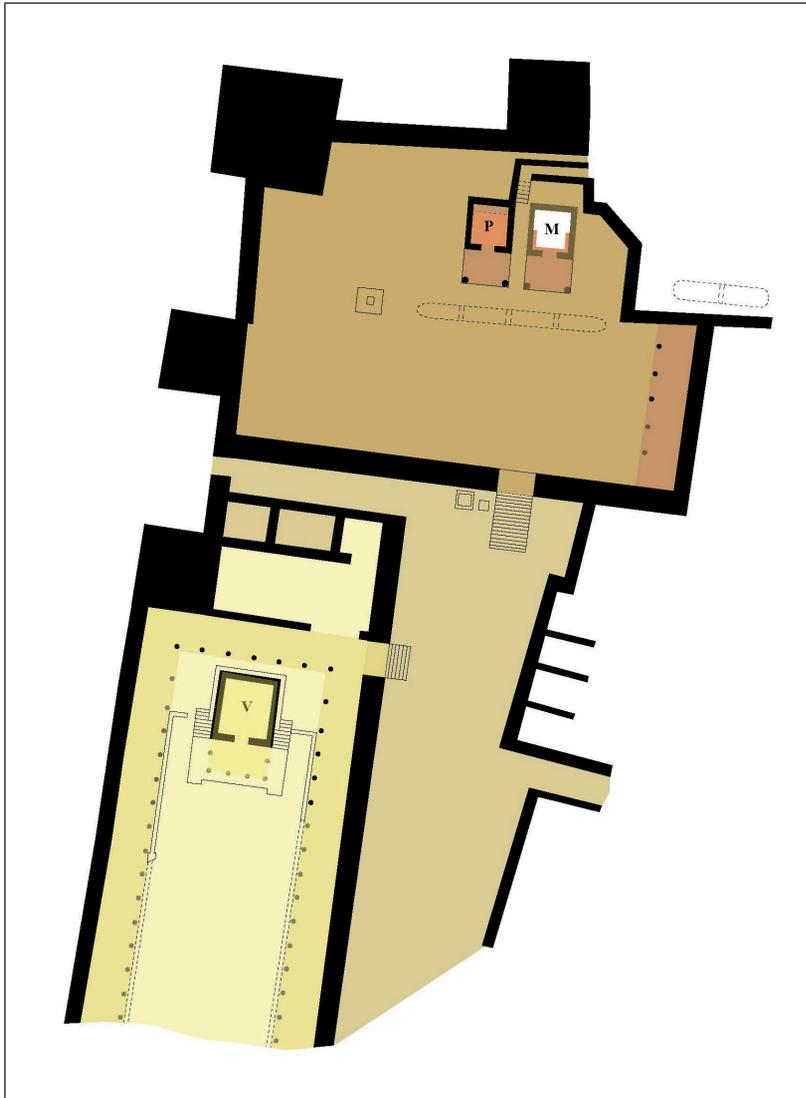


FIGURA 14 A. Planta esquemàtica de les diverses terrasses resultants de la darrera gran reforma del sector meridional de la Neàpolis en els segles II i I aC (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).



FIGURA 14 B. Restitució de la terrassa superior del sector dels santuaris al sud de la Neàpolis, resultat de les reformes efectuades a partir del segle II aC (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya; autor: Eikonos. Servicios Audiovisuales).

va suposar la inutilització de les antigues muralles bastides al segle IV aC i només reforçades a finals del segle III aC. La nova muralla meridional va suposar una ampliació que estava vinculada a la reforma del sector dels temples, que demanava espais nous i una remodelació d'alguns espais vinculats al santuari (figura 14 A i B). El nou llenç arrencava de la torre angular que aprofitava un aflorament rocós a l'angle sud-oest i creava un tram rectilini que definia la porta principal, flanquejada per dues torres i la seva



FIGURA 15. Estàtua d'Asclepi, feta amb marbre del Pentèlic i marbre de Paros, segle II aC (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).

continuació vers el mar, que permetia la creació d'una terrassa baixa. Des de la nova porta arrencava un corredor d'entrada que conduïa a una placeta interior que feia la funció de terrassa intermèdia entre la zona de ponent, dominada per l'àrea de santuaris a un nivell superior, i la terrassa baixa. El límit oest del carrer d'entrada estava clarament definit per un gran mur de parament poligonal que feia les funcions de mur de contenció del gran terraplè creat per sustentar les reformes del sector cultural.⁴⁸

- Estretament lligada a la construcció de les noves muralles es va produir la reforma del sector dels temples. Empòrion va seguir les tendències introduïdes en l'arquitectura pública d'època hel·lenística tardana, com sabem d'altres centres grecs, tot i que amb la dimensió i proporció pròpies d'aquesta petita ciutat portuària. L'ascendència grega es certifica amb l'arribada de l'estàtua representant una divinitat masculina tradicionalment identificada amb Asclepi⁴⁹ (figura 15), malgrat que hi ha autors que han argumentat la seva adscripció iconogràfica a Serapis.⁵⁰ En qualsevol cas, el nou culte de la divinitat s'instal·la a la terrassa alta, en un entorn envoltat d'edicles, altars i pòrtics, que es combinen amb els espais de circulació. La terrassa intermèdia articula l'organització del sector, per accedir als espais del santuari o a la zona urbana. A la terrassa baixa s'hi va construir un pòrtic que podia haver exercit d'*adyton* del santuari, per allotjar els malalts i amb una canalització oberta on es poguessin fer les ablucions, tot i que d'altres interpretacions hi veuen un espai de palestra.⁵¹ La reforma monumental d'aquest sector i la seva adequació per a grans espais de culte i celebració ens parlen necessàriament d'una vocació de ciutat oberta a gents de cultures diverses que acudien a la ciutat amb finalitats religioses i culturals, més enllà dels aspectes econòmics. Les reformes posteriors del sector refermen encara més aquest cosmopolitisme i la mobilitat i la circulació de persones i idees, que es tradueix en l'adaptació

48. Enric SANMARTÍ GREGO, Pere CASTANYER MASOLIVER i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Nuevos datos...», p. 102-112.

49. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «Les troballes escultòriques del 1909 al sector meridional de la Neàpolis emporitana», a *L'Esculapi. El retorn del déu*, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2007, p. 29-43.

50. Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA i David VIVÓ I CODINA, «Els braços del déu. Els peus de la deessa. Serapis i Isis a Empòrion», a *L'Esculapi. El retorn del déu*, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2007, p. 45-64; Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA i David VIVÓ I CODINA, «Serapis, Isis y los dioses acompañantes en Emporion: una nueva interpretación para el conjunto de esculturas aparecido en el supuesto "Asklepieion" emporitano», *Revista d'Arqueologia de Ponent* (Lleida), vol. 18 (2008), p. 71-140.

51. Ricardo MAR MEDINA i Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA, «Sobre el ágora de Emporion», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 61 (1988), p. 39-60.

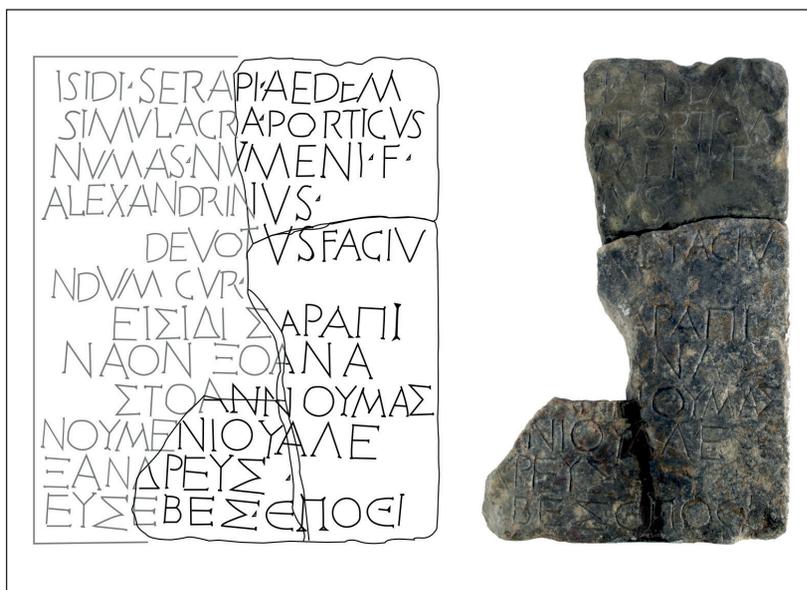


FIGURA 16. Placa bilingüe dedicada a Serapis, amb la restitució probable del text, els fragments de la qual es varen recuperar en diversos punts del sector sud de la ciutat grega (segle I aC) (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).

del pòrtic de la terrassa baixa amb la construcció d'un nou temple per a la introducció del culte de Zeus Serapis i probablement també d'Isis, de la mà de Noumas, fill de Numeni, d'origen alexandri.⁵² Aquest, per devoció, va tenir cura que es fes aquest temple, aquestes estàtues, aquest pòrtic, com explica una làpida bilingüe en llatí i grec⁵³ (figura 16). Probablement aquest personatge tenia interessos mercantils a Empòrion, però quin devia ser el volum de la seva activitat i com devia estar d'arrelat a la ciutat per arribar al punt de finançar un temple dedicat a les divinitats de la seva pàtria?

- Una de les obres públiques més importants fou la creació d'un nou gran espai públic al centre de la ciutat. Per dur a terme aquesta obra, va caldre arrasar un bloc de construccions domèstiques preexistents per disposar la nova plaça de l'àgora, dominada al nord per l'edificació de l'estoa. La primera era la plaça porticada on es realitzaven la majoria d'actes públics, polítics i econòmics, mentre que l'estoa era un edifici porticat, obert a la plaça, al qual s'accedia per una escalinata i estava dotat d'una doble columnata i una sèrie de locals.⁵⁴ Es tractava d'una mena de llotja que monumentalitzava la plaça i creava una pantalla que protegia de la

tramuntana l'activitat diària. Malgrat que només se'n conserven les fonamentacions, sabem que fou un equipament modulat a partir del colze joni de 5,20 metres de llargada, que contenia al subsol quatre grans cisternes per a reserva d'aigua. La situació de la plaça pública de l'àgora es troba desplaçada del centre geomètric de la ciutat cap a la banda oriental per poder-se vincular directament amb les noves estructures portuàries, construïdes sobre les roques de la façana marítima (figura 17).

- La creació a la banda de llevant d'un port artificial, aprofitant la topografia del lloc, que encara conserva el gran mur de protecció —l'anomenat *espigó hel·lenístic*—, aixecat sobre les muscleres (figura 18). El nou espai portuari estava delimitat per dics que l'erosió marina ha enderrocats, però dels quals es conserven nombrosos blocs de pedra caiguts al fons marí de l'entorn, i que devien arrencar d'una torre que enllaçava amb la muralla meridional.⁵⁵ Aquesta estructura portuària devia estar pensada per a un comerç de gran volum i permetre l'arribada de grans naus oneràries. Malgrat això, hem de pensar que altres espais del litoral, com ara la zona de Riells a l'Escala, devien actuar també com a ports secundaris en aquell moment.
- Tot i que les reformes urbanes anteriorment esmentades no van generar nous espais d'hàbitat, en canvi, també es va emprendre una profunda renovació de l'edificació privada. Encara que s'hagin d'adaptar

52. Enric SANMARTÍ GREGO, Pere CASTANYER MASOLIVER i Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Emporion: un ejemplo...», p. 117-144.

53. Georges FABRE, Marc MAYER I OLIVÉ i Isabel RODÀ DE LLANZA, *Inscriptions romaines de Catalogne*, vol. 3: *Gérome*. París, Diffusion de Boccard, 1991, p. 46-48 (núm. 15) [IRC III, 15].

54. Ricardo MAR MEDINA i Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA, «Sobre el ágora...», p. 39-60; i Ricardo MAR MEDINA i Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA, *Ampurias romana...*, p. 160-171.

55. F. Xavier NIETO PRIETO i Xim RAURICH I SANTALÓ, «Els treballs arqueològics subaquàtics al port romà d'Empúries», *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000* (Barcelona), sense número (2003), p. 165-178; F. Xavier NIETO PRIETO *et al.*, «La fachada marítima...», p. 71-100.



FIGURA 17. Sector central de la ciutat grega en època hel·lenística, ocupat per l'àgora i l'estoa construïdes el segle II aC (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).



FIGURA 18. El gran mur de protecció, conegut com l'*espiçó hel·lenístic*, que forma part del port artificial creat en el litoral a mitjan segle II aC (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).

als condicionants topogràfics del vell nucli, podem veure la coexistència d'unitats domèstiques de més simple construcció juntament amb cases de peristil de tradició hel·lenística i altres edificis que adopten elements del model italià de les cases d'atri, toscà o columnat.⁵⁶ En aquest eclecticisme es constata, però, el manteniment de l'aspecte essencial de la seva identitat grega, representat per la presència d'expressions de salutació i bons auguris fetes amb tesselles incrustades en els paviments de morter ceràmic a l'entrada d'algunes estances, en especial les destinades a la celebració del banquet i

el simposi, un acte social entorn del ritual del consum del vi.

La creació de la ciutat romana

Hem vist com al sud i a l'oest de la ciutat grega durant la part central del segle II aC hi havia un campament emmurallat que s'enfilava i ocupava bona part del turó emporità. Aquesta instal·lació militar va estar en funcionament fins a inicis del darrer quart d'aquell segle, moment en què fou abandonada. No fou fins més tard, en el primer quart del segle I aC, que el poder romà es va plantejar la creació d'una ciutat romana de nova planta. La nova ciutat va assentar els trams sud i oest de les muralles sobre les restes arrasades del perímetre de l'antic campament, mentre que el límit nord d'aquest es

56. Ricardo MAR MEDINA i Joaquín RUIZ DE ARBULO BAYONA, *Ampurias romana...*, p. 345-390; Ada CORTÉS VICENTE, *L'arquitectura domèstica d'època tardorepublicana i altimperial a les ciutats romanes de Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2014.

va superar llargament i a la banda est es bastí un llenç de bell nou. D'aquesta manera es va definir un gran rectangle de 700 × 300 metres de costat, a l'interior del qual es va dissenyar una distribució urbana regular d'eixos viaris rectilinis en sentit nord-sud (*cardines*) que es creuaven amb altres en sentit est-oest (*decumani*) i que configuraven una trama de setanta *insulae* de 70 × 35 m (2 × 1 *actus*).⁵⁷ Aquesta fundació urbana, de la qual en desconeixem l'estatut jurídic, és probable que fos projectada per assentar-hi veterans que havien participat en les guerres de conquesta d'Hispania, que tant podien ser de filiació itàlica com indígena.

La nova ciutat, que va conviure amb l'antic nucli grec, s'articula en un sistema d'explotació del territori que en aquest moment encara no ha canviat essencialment el model agrícola iber. Aquesta deu ser una de les raons per les quals el centre públic de la ciutat va estar ocupat inicialment per un gran camp de sitges.⁵⁸ Segurament fou un espai on s'emmagatzemava el cereal de la plana empordanesa per ser posteriorment comercialitzat a través del port.

El context polític de la creació de la ciutat tingué ben segur relació amb el convuls segle I aC, que precisament va tenir el territori hispà com a escenari de les guerres civils mantingudes entre Pompeu i Sertori i, més tard, entre els exèrcits pompeians i cesarians. De fet, després d'un dels darrers episodis d'aquesta contesa és quan Empúries torna a aparèixer en les fonts clàssiques. Ens referim a un passatge de Livi en el qual refereix l'assentament d'una *deductio* de legionaris a la

ciutat amb motiu del retorn de Cèsar a Roma després de la batalla de Munda, l'any 44 aC:

Emporiae també va rebre una colònia romana que el diví Cèsar hi va establir després de la desfeta dels fills de Pompeu. Aquests tres pobles es confonen avui en un de sol. Primer els hispànics, després els grecs esdevingueren ciutadans romans.⁵⁹

Si fem cas d'aquesta nota, sembla que Empúries es va refundar com a colònia i es va crear un sol cos cívic de ciutadans romans. En realitat, aquesta era una estratègia que sabem que Cèsar va aplicar a altres ciutats del sud de la Gàl·lia com Narbona⁶⁰ o Arles i que servia per deixar una població fidel a la seva causa en diverses ciutats importants del territori. Aquestes mesures anaven acompanyades de l'elaboració d'un cadastre del territori, com sembla que es documenta en el cas de l'*ager* emporità.⁶¹ En aquest cas, una reparcel·lació creada a partir dels eixos de la ciutat que generava uns lots de terra, una part dels quals haurien estat entregats en propietat als exlegionaris com a base per al manteniment de les seves unitats familiars.

El municipium Emporiae

El procés de romanització es va introduir en el territori de manera lenta però inexorable. Fou una mena de transformació polièdrica, que afectà totes les esferes: política, social, econòmica i cultural, i que va conduir

57. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS, «Topografía y evolución urbana», a Xavier AQUILUÉ ABADÍAS (ed.), *Empúries Municipium Emporiae*, Roma, L'Erma de Bretschneider, 2012, p. 25-38; Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «L'arqueologia romana. Un camí obert», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* (Figueres), vol. 39 (2008), p. 81-100 (inclòs al dossier «Cent anys d'excavacions arqueològiques a Empúries»).

58. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «Arquitectura oficial...», p. 44-46.

59. Titus LIVIUS, *Ab Urbe condita*, 34.9.

60. Corinne SANCHEZ, *Narbonne à l'époque tardo-républicaine. Chronologie, commerce et artisanat céramique*, Montpellier, Éditions de l'Association de la Revue archéologique de Narbonnaise, 2009, p. 22-29.

61. José Eugenio BORA O MATEO, «Las posibles centuriaciones ampuritanas», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* (Figueres), vol. 20 (1987), p. 227-326.



FIGURA 19. Imatge de la restitució en tres dimensions dels nuclis que formaren el *municipium Emporiae*, amb la fusió de les ciutats grega i romana en un sol recinte, en el segle I aC (Font: Virtus Magic).



FIGURA 20. Vista aèria del fòrum de la ciutat romana, en primer terme. Al damunt s'aprecien la ciutat grega, Sant Martí d'Empúries i el golf de Roses (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).

a la liquidació del sistema anterior. Va tendir a homogeneïtzar els territoris conquerits per unificar-los com a espais d'un imperi que arribava a tots els confins mediterranis i més enllà. Aquestes províncies del *Mare Nostrum* estaven regides per un mateix sistema administratiu, la moneda en circulació era unitària i estava validada per les seques de l'Estat, s'imposava una llengua comuna, les festes i celebracions tenien un calendari comú, l'aculturació de la població era una qüestió de temps. Malgrat aquesta capacitat d'unificació sobre els territoris, es van mantenir les especificitats locals. Roma era capaç d'admetre al si del seu imperi creences i matisos diferents i mitjançant el mecanisme de la *interpretatio*, acollir-los com petites variants que s'integraven sota un paraigua comú.

D'una manera més concreta, la transformació del sistema va ser efectiva sobre el terreny amb la creació d'una extensa xarxa de vies de comunicació, es va produir la implantació de l'explotació agrícola seguint el sistema itàlic, és a dir, de les vil·les de camp romanes com una part complementària dels centres urbans, al quals venien els seus productes, però alhora hi trobaven també mercat per a comprar productes importats. Per la seva banda, Empúries, com a centre urbà principal del territori empordanès, en època d'August es va convertir en el *municipium Emporiae* i va unir els dos nuclis en un sol recinte emmurallat (figura 19). Aviat es va monumentalitzar el centre públic amb la construcció d'un fòrum, amb tots els elements religiosos, administratius, polítics i econòmics propis de les ciutats romanes (figura 20). Al fòrum s'administrava justícia, es reunia l'*ordo decurionum* a la cúria, es feia mercat, hi havia els temples amb les divinitats del panteó romà,

s'exposaven les inscripcions oficials i també les que manifestaven les accions d'evergetisme per al reconeixement públic.⁶² De resultes de la convivència de gent d'origens diferents en una ciutat cosmopolita i portuària com Empúries, al fòrum i altres espais hi havia inscripcions en tres llengües diferents: llatí, grec i iber (figura 21). La ciutat també disposava de termes públiques i d'edificis de lleure i espectacles, com l'amfiteatre i la palestra construïts fora de les muralles,⁶³ als quals acudien els habitants de la ciutat i la gent del territori. En definitiva, *urbs* i *ager* com les dues cares d'una moneda, que participen de la *civitas*, aquest concepte tan romà de ciutadania.

Això no vol dir que no hi haguessin contradiccions. Es constata la presència de cultes orientals, com el del déu frigi Sabaci, una de les religions místiques que, mitjançant uns rituals iniciàtics, prometia una vida més enllà de la terrenal.⁶⁴ Es prepara el camí per al triomf del cristianisme. Res que no fos corrent a la resta del territori: canvien les èpoques i canvien les modes i, a més de productes, entraven persones i idees. Durant els primers segles del període altimperial, les grans *do-*

62. Xavier AQUILUÉ ABADÍAS *et al.*, «Arquitectura oficial...», p. 39-54.

63. Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «Edificios de espectáculos», a Xavier AQUILUÉ ABADÍAS (ed.), *Empúries Municipium Emporiae*, Roma, L'Erma de Bretschneider, 2012, p. 55-68.

64. Joaquim TREMOLEDA I TRILLA, «El culto de Sabacio en Hispania. Los hallazgos de Ampurias y su entorno», *Revista de Arqueología* (Madrid), vol. 202 (1998), p. 32-40; Joaquim TREMOLEDA I TRILLA i Josep CASAS I GENOVER, «El culto de Sabázios a Empúries i el seu territori», *Butlletí de la Real Sociedad Arqueológica de Tarragona* (Tarragona), vol. 19-20 (1998), p. 41-81.



FIGURA 21. Tres exemples d'inscripcions grega, ibèrica i llatina, que simbolitzen la convivència de les tres comunitats en el mateix espai urbà (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).



FIGURA 22. Imatge aèria de les cases romanes i de les termes públiques, que ocupaven les *insulae* centrals de la banda oriental de la ciutat (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).



FIGURA 23. Imatge de la restitució en tres dimensions de la casa núm. 1 o *Domus* dels Mosaics de la ciutat romana (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya i Wasabi produccions).

mus urbanes que coneixem d'Empúries es van ampliar i van desenvolupar amplis programes decoratius, de pintura mural, de mosaics i d'estatuària, seguint les modes de l'època (figures 22 i 23). Paral·lelament, però, Empúries aviat mostra aspectes d'una crisi profunda, gradual i progressiva. Espais públics de representació com el fòrum van patir una sèrie d'afectacions que la ciutat va ser incapaç de restituir. La zona de l'antiga Neàpolis va començar a tenir espais abandonats a partir de l'època juliana-clàudia. Algunes de les cases més monumentals no pogueren mantenir el luxe i les grans superfícies de què disposaven. Durant la segona meitat del segle II, la Casa dels Mosaics va deixar grans sectors abandonats i les ampliacions de la Casa de l'Ara del Gall no es van acabar de decorar.

El germen de la crisi i l'abandonament del nucli urbà

La decadència de la ciutat romana d'Empúries és un dels temes que cal plantejar-se per entendre la naturalesa de la crisi. S'ha superat el punt de vista de la historiografia tradicional que admetia, sense gaire problemes, que el pas de les tribus bàrbares havia saquejat i destruït els principals nuclis de població del país, entre els quals hi havia *Emporiae*, i havia dispersat una població urbana que va trobar refugi en el camp. Avui es defensa que es degué, més aviat, a una crisi econòmica, que combinava la nova situació geopolítica d'Empúries amb el canvi dels pols i dels circuits econòmics. El període altimperial va suposar la potenciació d'altres espais, com ara la costa que es troba entre el Maresme i el Baix Llobregat i el paper de *Tarraco* com a capital provincial. Per altra banda, el port de Narbona va assumir un rol important com a port comercial de primer

ordre en la redistribució de productes.⁶⁵ Aquesta pinça fa que Empúries perdi pes específic, que les seves oligarquies busquin ciutats amb major projecció i que la ciutat caigui en una prolongada i progressiva crisi econòmica que va fer impossible l'adequat funcionament de les estructures urbanes que necessitaven un fort manteniment.

L'antiguitat tardana va comportar per a Empúries una de les transformacions més grans que va experimentar la ciutat al llarg de la història, a partir dels canvis profunds que van afectar el territori.⁶⁶ Avui sabem també que els antics espais portuaris utilitzats durant l'etapa grega i romana es colgaren progressivament de sediments fins a deixar-los completament inoperants.⁶⁷ El procés regressiu dels nuclis urbans i el seu ulterior abandonament va comportar que el petit nucli de Sant Martí, que sempre havia estat actiu, assumís la capitalitat a partir d'època romana tardana. El cristianisme esdevingué el nou poder ordenador i la importància d'Empúries es va reconèixer amb la creació d'una seu episcopal. El desplaçament de la funció portuària a les ribes de l'estuari va comportar el desenvolupament durant l'antiguitat tardana d'un nou assentament, al nord-oest dels límits de l'antiga ciutat romana i al costat de la via que conduïa a Sant Martí. En aquesta zona, precisament, les recerques més recents han permès situar les edificacions religioses vinculades al conjunt episcopal, amb un baptisteri sobre el qual es va bastir la petita capella

65. Corinne SANCHEZ, *Narbonne à l'époque tardo-républicaine...*

66. Josep M. NOLLA BRUFAU i Joaquim TREMOLEDA i TRILLA (coords.), *Empúries a l'antiguitat tardana*, Girona, Museu Arqueològic de Catalunya-Empúries, 2015.

67. Pere CASTANYER MASOLIVER *et al.*, «Evolució del paisatge...», p. 306-361.



FIGURA 24. Detall de les restes del baptisteri paleocristià, conservades sota l'església de Santa Margarida (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya).

medieval i moderna de Santa Margarida (figura 24). Contemporàniament, al sector nord de l'antiga ciutat grega es van habilitar els principals espais de cementiri, al damunt de les restes abandonades. Altres zones d'enterrament s'estenen a la part occidental del turó, on s'ha documentat també un mausoleu a la zona on es va edificar després l'església medieval dedicada a santa Magdalena, i també a la zona de les Corts, on

s'aixecava la torre funerària del Castellet.

Sense perdre l'essencial vinculació amb el comerç i amb la navegació, i l'important paper en l'estructuració del territori de l'entorn, la crisi i l'abandonament dels vells nuclis urbans des de finals del segle III dC van fer que Empúries s'ordenés sota uns nous paràmetres que l'obligaren a adaptar-se a una realitat nova i diferent.